

Ks. prof. ucz. dr hab. Tomasz Wielebski
Dyrektor Instytutu Nauk Teologicznych
Kierownik Katedry Prakseologii Pastoralnej
i Organizacji Duszpasterstwa
Wydział Teologiczny
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

Recenzja rozprawy doktorskiej ks. Tomasza Kozłowskiego

**FORMACJA KAPŁAŃSKA W ŚWIETLE NAUCZANIA PAPIEŻA FRANCISZKA.
STUDIUM TEOLOGICZNOPASTORALNE**

napisanej pod kierunkiem

ks. prof. dra hab. Dariusza Lipca

Jan Paweł II w adhortacji apostolskiej *Pastores dabo vobis* zwrócił uwagę na konieczność formacji stałej wszystkich kapłanów, podkreślając, że jest *ona naturalną i absolutnie niezbędną kontynuacją procesu kształtowania osobowości kapłańskiej* (PDV 70). Według papieża powinna ona być *kontynuacją ogólnego i integralnego procesu ciągłego dojrzewania, polegającego na pogłębianiu każdego wymiaru formacji—ludzkiego, duchowego, intelektualnego i duszpasterskiego* (PDV 71). Z kolei Franciszek, przemawiając 3 X 2014 roku do uczestników sesji plenarnej Kongregacji ds. duchowieństwa, porównał powołanie kapłańskie do *nieoszlifowanego diamentu*, zwracając uwagę na rolę trwającej przez całe życie formacji kapłańskiej, która wiąże się z doświadczeniem *bycia uczniem Chrystusa i upodabnianie się do Niego*¹. Należy połączyć przywoływane nauczanie papieży z danymi udostępnionymi przez ISKK SAC, z których wynika, że w 2017 r. w Polsce 73 księży diecezjalnych porzuciło kapłaństwo. Średnia arytmetyczna porzuceń kapłaństwa przez księży diecezjalnych w latach od 2000 do 2017 wynosi 56 rocznie². Biorąc pod uwagę złożoność przyczyn odejść z kapłaństwa, należy zauważyć, że jedną z nich był brak stałej formacji.

Powyższe stwierdzenia Magisterium oraz przytoczone dane liczbowe motywują do podjęcia pytania o istotę stałej formacji kapłanów. W tym kontekście z dużym uznaniem należy odnieść się do wysiłków ks. Tomasza Kozłowskiego, którego praca badawcza poświęcona

¹ Franciszek, Przemówienie do uczestników sesji plenarnej Kongregacji do Spraw Duchowieństwa *Powołania są jak nieoszlifowany diament* (Watykan, 3.10.2014), https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/przemowienia/kongr-duchowieństwa_03102014 (dostęp: 26.08.2023).

² 73 polskich księży diecezjalnych porzuciło kapłaństwo w ciągu jednego roku. Dane z Polski i świata, <https://pl.aleteia.org/2020/02/13/73-polskich-ksiezy-diecezjalnych-porzucilo-kaplanstwo-w-ciagu-jednego-roku-dane-z-polski-i-swiata/> (dostęp: 26.08.2023). ISKK SAC nie publikował później danych na ten temat.

formacji kapłańskiej w ujęciu Franciszka znalazła swoje odzwierciedlenie w recenzowanej dysertacji.

1. Problematyka i struktura rozprawy

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska ks. Tomasza Kozłowskiego składa się z tekstu liczącego 326 stron. Podzielona została na cztery rozdziały, które są poprzedzone spisem treści (s. 3), wykazem skrótów (s. 4-7) i wstępem (s. 8-22). Po rozdziałach umieszczono zakończenie (s. 254-263) oraz bibliografię (s. 264-326).

We wstępie Autor, sięgając do źródeł biblijnych i nauczania Magisterium, ukazuje istotę kapłaństwa sakramentalnego, podkreślając zarazem znaczenie formacji, za którą jest odpowiedzialny każdy prezbiter. Podkreśla on, powołując się na Dekret o formacji kapłańskiej *Optatum totius* II Soboru Watykańskiego, że jest ona *koniecznym środkiem prowadzącym do tego, aby kapłan osiągnął cel powołania, którym jest służba Bogu i Jego ludowi* (por. DFK 68. 71) (s. 10). Autor doprecyzowuje przy tym użyty w tytule pracy termin *formacja prezbiterów*, zauważając, że należy go rozumieć *jako nieustanny i integralny proces wzrastania ku świętości* (s. 17). Zauważa przy tym, że w swojej rozprawie ujmuje całość formacji w kontekście teologiczno-pastoralnym, co wiąże z tym, że *Franciszek zwraca uwagę na duszpasterskie i praktyczne aspekty życia kapłańskiego, nie zapominając jednak o jego wymiarze ludzkim, duchowym i intelektualnym* (s. 17).

Dalej ks. Kozłowski formułuje główny problem badawczy swojej formacji: jest nim *formacja kapłańska w świetle nauczania papieża Franciszka* (s. 17). Doktorant, aby rozwiązać wskazany problem badawczy, stawia kilka pytań szczegółowych dotyczących czterech wymiarów tej formacji: *Jakie wymagania stawia papież Franciszek kandydatom do kapłaństwa w zakresie formacji ludzkiej? Na co szczególnie zwraca uwagę w ramach formacji duchowej? Co uwypukla w kontekście formacji intelektualnej? Jakie są wskazania papieża, dotyczące formacji pastoralnej kapłanów?* (s. 17). Autor podkreśla zarazem, że rozwiązanie głównego problemu rozprawy i udzielenie odpowiedzi na *postawione pytania szczegółowe wymaga odczytania znaków czasu, jakie Bóg daje Kościołowi i światu poprzez pontyfikat papieża Franciszka* (s. 17).

Po sformułowaniu problemu badawczego swojej dysertacji doktorant dokonuje prezentacji wykorzystanych źródeł oraz przeglądu publikacji i autorów zajmujących się zagadnieniem formacji duchowieństwa (s. 18-19). We wstępie znajdziemy także omówienie

metody zastosowanej w pracy (s. 19). Wstęp kończy omówienie struktury recenzowanej rozprawy doktorskiej.

W pierwszym rozdziale został przedstawiony podstawowy wymiar formacji ludzkiej, jakim jest formacja ludzka w kontekście kształtowania dojrzałości emocjonalnej, formowania dojrzałej wolności i kształtowanie sumienia.

Drugi rozdział ukazał formację duchową prezbitera, koncentrując się na roli modlitwy w kształtowaniu osobistej więzi z Chrystusem, doskonaleniu w praktykowaniu cnót ewangelicznych oraz kształtowaniu postawy miłosierdzia.

Formacja intelektualna prezbitera została przedstawiona w rozdziale trzecim. Zwrócono uwagę na konieczność doskonalenia jej dwóch wymiarów, odnosząc się do wiedzy teologicznej oraz wiedzy pozateologicznej.

Ostatni rozdział jest poświęcony formacji pastoralnej. Ukazano najpierw konieczność doskonalenia umiejętności głoszenia słowa Bożego, następnie doskonalenie umiejętności w zakresie sprawowania sakramentów i wprowadzenia w modlitwę, jak też kształtowanie umiejętności budowania i kierowania wspólnotami chrześcijańskimi.

2. Ocena merytoryczna

Należy pochwalić Autora za dobór problematyki dysertacji, gdyż, mimo licznych opracowań poświęconych różnym wymiarom stałej formacji kapłańskiej, nikt w tak całościowy sposób, bazując na wypowiedziach Franciszka, nie podjął się ukazania jej wymiarów. Jest to szczególnie ważne w kontekście wielorakich kryzysów przeżywanych przez kapłanów, których część nie nadąza za szybko zachodzącymi przemianami społeczno-kulturowymi, sygnalizując, że nie potrafią się odnaleźć w nowej rzeczywistości. Takie opinie padły w czasie badań proboszczów prowadzonych wiosną 2023 roku przez WT UKSW i ISKK SAC. Stwierdzono tam między innymi, że seminarium przygotowywało do pracy w zupełnie innych warunkach. Jedną z odpowiedzi na powyższe wyzwania ma być właśnie integralna i stała formacja kapłańska.

Dobrze się stało, że Doktorant, poruszając zagadnienie integralnej formacji kapłańskiej, zwrócił uwagę na kwestię tożsamości prezbitera, przywołując w tym kontekście nauczanie II Soboru Watykańskiego zawarte w Konstytucji o Kościele *Lumen gentium* podkreślającej, że naturę i misję prezbiterów należy odczytywać w kontekście Kościoła jako ludu Bożego (por. KK 10; KPK kan. 204 § 1) (s. 10). Podkreślając, że tożsamość kapłańska wynika z wyjątkowego uczestnictwa w kapłaństwie Chrystusa, zauważa, że *prezbiter staje się, w*

Kościoła i dla Kościoła, rzeczywistym, żywym i przejrzystym obrazem Chrystusa, Głowy i Pasterza (s. 10). Nikt z kapłanów, podejmując proces autoformacji, nie może zapominać o pogłębianiu rozumienia istoty swojej tożsamości, pamiętając również o tym, że kapłaństwo hierarchiczne powinno zawsze być w służbie kapłaństwa powszechnego.

Na docenienie zasługuje, dokonane we wstępie, syntetyczne omówienie przez Doktoranta dokumentów Magisterium dotyczących tożsamości kapłańskiej i formacji prezbiterów. Autor podkreślił, że wspomniana kwestia była ciągle przedmiotem zainteresowania Kościoła, poczynając od II Soboru Watykańskiego aż po czasy współczesne. W tym kontekście ks. Kozłowski przywołuje między innymi *Pastores dabo vobis* Jana Pawła II oraz trzy dokumenty Kongregacji ds. Duchowieństwa: *Dyrektorium o posłudze i życiu kapłanów* (1994), *Dyrektorium o posłudze i życiu prezbiterów* (2013), *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* (2016), pokazując, że Kościół próbował odpowiadać na pojawiające się *znaki czasu*, określając istotę i cel stałej formacji prezbiterów, proponując zarazem metody i formy jej realizacji.

Należy docenić Autora za próbę ukazania osobistego wkładu Franciszka w rozumienie istoty kapłaństwa hierarchicznego oraz autoformacji stałej prezbiterów, z podkreśleniem szeregu czynników kształtujących wizje teologiczne i sposób myślenia obecnego papieża. Doktorant wymienia wśród nich duchowość jezuita, pozaeuropejskie pochodzenie, doświadczenie pracy formacyjnej z przyszłymi kapłanami. W tym kontekście rodzi się pytanie dlaczego ks. Kozłowski dopiero w zakończeniu pracy umieścił informację mówiącą o tym, że *wpływ na nauczanie papieża dotyczące formacji kapłańskiej miał dokument z Aparecidy V Ogólnej Konferencji Episkopatów Ameryki Łacińskiej i Karaibów. Dokument końcowy. Jesteśmy uczniami i misjonarzami Jezusa Chrystusa, aby nasze narody miały w Nim życie z 2007 roku* (s. 261). Wspomniane uwarunkowanie powinno znaleźć się we wstępie do pracy z zaznaczeniem, że kard. J. Bergolio był przewodniczącym zespołu tworzącego wspomniany dokument, mając znaczący wpływ na jego treść.

Osnową dysertacji ks. Kozłowskiego jest ukazanie formacji kapłańskiej w zaproponowanym przez Jana Pawła II w adhortacji *Pastores dabo vobis* i dalej kontynuowanym w dokumentach Stolicy Apostolskiej, kluczu czterech wymiarów: ludzkim, duchowym, intelektualnym i duszpasterskim.

Recenzent docenia zawartość I rozdziału pracy poświęcony wymiarowi formacji ludzkiej kapłanów. Autor, za Janem Pawłem II, słusznie zauważa, że jest to wymiar podstawowy, gdyż *bez odpowiedniej formacji ludzkiej cała formacja kapłańska byłaby pozbawiona swego niezbędnego fundamentu* (PDV 76). Doktorantowi udało się syntetycznie

wyodrębnić pewne obszary składające się na ten wymiar: kształtowanie dojrzałości emocjonalnej, formowanie dojrzałej wolności oraz kształtowanie sumienia. Recenzent, rozumiejąc umieszczenie w paragrafie poświęconym kształtowaniu sumienia kwestii związanych z korzystaniem przez prezbiterów z sakramentu pokuty (s. 82-86), uważa jednak, że szersze omówienie tego zagadnienia powinno znaleźć się w kontekście formacji duchowej, jak to uczynił Jan Paweł II w *Pastores dabo vobis* (48).

Logiczne jest wyodrębnienie przez Doktoranta w II rozdziale dysertacji poświęconym formacji duchowej prezbiterów paragrafu poświęconego kształtowaniu osobistej więzi z Chrystusem poprzez modlitwę, a następnie zwrócenie uwagi na konieczność doskonalenia się w praktykowaniu cnót ewangelicznych i kształtowaniu postawy miłosierdzia.

Autor, podejmując zagadnienie formacji duchowej prezbiterów, słusznie zwrócił uwagę na rolę modlitwy w ich życiu. Jest to szczególnie ważne w kontekście, gdy część z nich, ulegając *wplywom świata*, popada w aktywizm, zwracając uwagę jedynie na zewnętrzne wymiary swojej posługi. Dobrze też, że Doktorant przytoczył diagnozę Franciszka zauważającego, że duchowni, zaniedbując regularną modlitwę, przekształcają się w *przedsiębiorców duszpasterskich*, a wspólnota Kościoła, której przewodzą, *staje się organizacją pozarządową* (s. 116). Potrzebne również było przywołanie nauczania Franciszka podkreślającego, że *ewangelizację prowadzi się na kolanach* (s. 117). Właściwe było, w kontekście podjęcia przez Autora dysertacji kwestii zagadnień związanych z doskonaleniem się kapłanów w praktykowaniu cnót ewangelicznych, podkreślenie konieczności zachowywania przez nich ubóstwa. Dobrze, że Doktorant przywołał pogląd Franciszka mówiący o tym, że wielu wiernych potrafią wybaczyć duchownym wiele słabości, ale nie postawy duszpasterza skupiającego się na ziemskim bogactwie, który zaniedbuje postawę miłosierdzia (s. 128-129).

Właściwe jest też zwrócenie przez Autora uwagi na konieczność kształtowania u prezbiterów postawy miłosierdzia. Franciszek w bulli *Misaericordiea vultus* ogłaszającej Rok Miłosierdzia, podkreślając, że *miłosierdzie będąc główną belką, na której wspiera się życie Kościoła*, apelował, aby wszystko w działaniu duszpasterskim *powinno zostać otulone czułością* (10). W tym kontekście Recenzenta nie dziwi, że ten paragraf zajmuje procentowo największą ilość rozdziału poświęconego formacji duchowej (34 strony), gdyż pragnienia Franciszka *Kościola ubogiego, kierującego się Ewangelią miłosierdzia, słuchającego krzyku ubogich, zapewniającego im głównie opiekę duchową i znajdującym się na wielorakich peryferiach ubogim* jest jedną z głównych idei pontyfikatu obecnego papieża (EG 186-216). Recenzent nie znalazł jednak w tym paragrafie nawiązań do wystąpień Franciszka poświęconym konieczności troski o ludzi starych, na co papież bardzo kładzie nacisk w swojej

posłudze. Jednym z wyrazów tej troski jest ustanowienie przez Franciszka w 2021 roku *Światowego Dnia Dziadków i Osób Starszych* i publikowanie z tej okazji specjalnych orędzi. Przykładowo o trosce wobec osób starszych można byłoby wspomnieć, poruszając kwestię uczynków miłosierdzia względem ciała i ducha.

Autor w III rozdziale skupił się na wymiarze intelektualnym formacji kapłańskiej, podejmując kwestie doskonalenia wiedzy teologicznej i pozateologicznej. Dobrze, że Autor przytoczył przestrożę Franciszka kierowaną do kapłanów i seminarzystów przed niebezpieczeństwem zbyt skrajnego skoncentrowania się na formacji intelektualnej kosztem innych wymiarów rozwoju (s. 178). Dlaczego jednak ten rozdział jest objętościowo najmniejszy w całej dysertacji, licząc tylko 11 stron? Czyżby Franciszek w swojej refleksji nie podejmował zbyt często roli formacji intelektualnej prezbiterów? Recenzent, doceniając Autora, że wreszcie zamieścił, ale bardzo krótkie i niepogłębione, podsumowanie rozdziału, czego nie było wcześniej, pragnie zwrócić uwagę na dokonane przez Niego pewne zawężenie. Autor napisał, że *formacja intelektualna kapłanów jest niezbędna dla pełnienia ich misji nauczycielskiej w Kościele* (s. 187). Nie można ograniczać owoców formacji intelektualnej do pełnienia tylko misji nauczycielskiej. Trzeba zawsze pamiętać o konieczności komplementarnej realizacji trzech funkcji podstawowych Kościoła, o czym pisał Benedykt XVI w swojej encyklice *Deus Caritas est* (25).

Rozdział IV jest poświęcony formacji pastoralnej, która, na co zwracał Jan Paweł II w *Pastores dabo vobis*, ma być zwieńczeniem całej formacji (PDV 72-73). Doktorant ujął powyższy wymiar formacji w trzech aspektach: doskonalenia umiejętności głoszenia słowa Bożego, doskonalenia umiejętności w zakresie sprawowania sakramentów i wprowadzenia w modlitwę oraz kształtowania umiejętności budowania i kierowania wspólnotami chrześcijańskimi. Dobrze, że Autor poświęcił tyle miejsca kwestii doskonalenia jakości głoszenia słowa Bożego przez kapłanów (s. 192-208), gdyż *wiara rodzi się z tego, co się słyszy* (Rz 10, 17), a poziom homilii w Polsce, jak i na całym świecie, budzi szereg zastrzeżeń, o czym chociażby wspominają lokalnie i kontynentalne raporty synodalne. W tym kontekście ważne jest przywołanie nauczania Franciszka dotyczące konieczności stałej formacji prezbiterów do *śłuchania, rozważania, przeżywania, celebrowania i dawania świadectwa o słowie Bożym*, którym ma się inspirować cała duszpasterska działalność wspólnoty (zob. EG 174) (s. 191). Dobrze też, że Autor przywołuje inicjatywę ustanowienia przez Franciszka III Niedzieli Zwykłej Niedzieli Słowa Bożego, wskazując zarazem na to, jakie inicjatywy powinny być podejmowane w tym dniu (s. 191-192).

Na docenienie zasługuje zwrócenie uwagi przez Autora na konieczność doskonalenia przez prezbiterów umiejętności sprawowania sakramentów. Recenzenta nie dziwi fakt, że tyle miejsca poświęcono w nim Eucharystii (s. 209-219), gdyż stanowiąc źródło i szczyt, odgrywa centralne miejsce w budowaniu każdej wspólnoty (KL 10; DP 6). Zrozumiałe jest także, że o sprawowaniu sakramentu pokuty i pojednania jest tylko mała wzmianka (s. 209), gdyż szerokie jego omówienie zagadnienia znalazło się w paragrafie poświęconym kształtowaniu u prezbiterów postawy miłosierdzia w rozdziale II. Dlaczego jednak Autor, podejmując kwestię sakramentów, ani razu nie wspominał o sakramencie małżeństwa, zwracając uwagę zarówno na przygotowanie narzeczonych do jego sprawowania, jak też duszpasterskiego towarzyszenia przez Kościół małżonkom i rodzinom w różnych ich sytuacjach życiowych? Przecież powyższe kwestia jest często poruszana przez Franciszka, który chociażby w *Amoris latitia*, podkreślając główną rolę parafii w prowadzeniu duszpasterstwa rodzin, pisał o potrzebie *bardziej odpowiedniej formacji kapłanów* (AL. 202)? Recenzent w tym kontekście uważa, że tytuł paragrafu nie powinien ograniczać się tylko do doskonalenia umiejętności przez prezbiterów sprawowania sakramentów, ale również przygotowywania do płynących z nich zobowiązań.

Z uznaniem należy wyrazić się o trzecim paragrafie IV rozdziału, w którym Autor przywołuje nauczanie Franciszka poświęcone konieczności kształtowania u kapłanów umiejętności budowania i kierowania wspólnotami chrześcijańskimi, ze szczególnym zwróceniem uwagi na parafię (s. 243-246). Doktorant słusznie powyższe zagadnienia umiejscawia w szerokim kontekście wezwania papieża do nawrócenia duszpasterskiego i duszpasterstwa misyjnego, które jest jednym z głównych kierunków wytyczanych przez niego dla Kościoła. Znajdziemy tutaj również kontekst budowania i rozwijania, będącej *konstytutywnym wymiarem Kościoła*, synodalności, która jest także jednym z priorytetów pontyfikatu Franciszka. Recenzent uważając że ta, mająca olbrzymie znaczenie formacyjne część doktoratu, jest jednym z jego najcenniejszych elementów. Zdaniem Recenzenta powyższe zagadnienia nie powinny być ujmowane jedynie w kontekście elementów poruszanych w paragrafie 3, ale powinny znaleźć jako główna osnowa całego IV rozdziału.

W zakończeniu rozprawy ks. Kozłowski dokonuje podsumowania i oceny wyników swojej pracy. Przypominając postawiony problem badawczy: *Jakie wskazania daje Franciszek w zakresie rozwijania formacji ludzkiej? Na co szczególnie zwraca uwagę w kontekście formacji duchowej? Co uwypukla w ramach doskonalenia formacji intelektualnej? Jakie wymagania stawia przed duchowymi w ramach formacji pastoralnej?* konkluduje: *analiza nauczania papieskiego doprowadziła do wyodrębnienia charakterystycznych wskazań Franciszka dotyczących doskonalenia się duchownych* (s. 254). Po tym stwierdzeniu dokonuje

streszczenia poszczególnych rozdziałów, zwracając uwagę na eksponowane przez papieża wątki.

Recenzent po lekturze zakończenia odczuwa niedosyt, uważając, że pewne kwestie nie zostały wprost powiedziane do końca. Przecież ks. Kozłowski we wstępie, pisząc, że *zostaną przedstawione wymiary formacji kapłańskiej w ujęciu Franciszka*, obiecywał: *zostanie ukazany wkład, jaki przyniósł jego pontyfikat w ramach problemu dysertacji, jakie położył akcenty oraz która formacja przez niego była najczęściej poruszana, a która najmniej* (s. 19-20). Co prawda czytając zakończenie pracy, znajdziemy tam wyodrębnione główne akcenty w nauczaniu Franciszka dotyczące formacji stałej, ale nie ma tam jasnego wskazania na te elementy przynależne do czterech głównych wymiarów formacji, które były najczęściej przez niego artykułowane. Czytelnik nieraz sam musi sobie wyprowadzać powyższe wnioski z lektury tekstu, przykładowo rozumując, że skoro Autor poświęcił tylko 11 stron na omówienie formacji intelektualnej, to Franciszek kładzie na nią najmniejszy nacisk? Recenzent uważa, że właśnie w brakujących podsumowaniach każdego rozdziału powinny znaleźć się syntetyczne wnioski dotyczące wypowiedzi papieża poświęconych danemu wymiarowi formacji, jak też wskazanie na to, w jakim stopniu są one zgodne z dotychczasowym nauczaniem Magisterium, a na ile je aktualizują, wnosząc nowe spojrzenie. Oczywiście umieszczenie w podsumowaniach takich wniosków wiązałoby się też z pewną zmianą układu zawartych tam treści.

W zakończeniu pracy zabrakło Recenzentowi odpowiedzi na jeden z celów wyznaczony przez ks. Kozłowskiego we wstępie. Autor, wyjaśniając zastosowane przez siebie metody, napisał: *W sensie ścisłym w pracy zostanie zastosowana metoda porównawcza, która opiera się na zestawieniu ze sobą nauczania Magisterium Kościoła z aktualnym nauczaniem Franciszka na temat formacji kapłańskiej, w celu znalezienia wspólnych lub różniących się właściwości* (s. 19). W dysertacji są ukazane główne kierunki formacji stałej, na które zwraca uwagę papież, ale ks. Kozłowski nie wyjaśnił, które z nich współbrzmia z dotychczasowym nauczaniem Magisterium na ten temat, a które są jego uzupełnieniem i poszerzeniem. Trzeba podkreślić, że Autor miał dobry zamysł koncepcyjny swojej dysertacji, ale nie do końca go zrealizował.

Czytając zakończenie pracy, z uznaniem należy wyrazić się o zaproponowanych na przyszłość kierunkach pracy badawczej, do których Autor zaliczył adekwatność formacji seminaryjnej oraz stałej prezbiterów do wskazań Franciszka, ich szerszej znajomości czy też porównania i zestawienia nauczania obecnego papieża i jego poprzedników w tym względzie.

3. Ocena formalna

Dokonując formalnej oceny rozprawy ks. Kozłowskiego, trzeba podkreślić, że jej konstrukcja dobrze służy celowi postawionym przez Autora. Ujął on nauczanie Franciszka odnośnie do formacji kapłańskiej w kluczu jej czterech wymiarów zaproponowanym przez Jana Pawła II w *Pastores dabo vobis*: ludzkiego, duchowego, intelektualnego i duszpasterskiego. Powyższy klucz jest używany w kolejnych dokumentach Magisterium podejmujących powyższą tematykę. Zastrzeżenie budzi jednak brak proporcji między objętością rozdziałów I, II, IV a III, czemu recenzent dał już swój wyraz. Trzeba też zauważyć, że trzeci paragraf *Formowanie sumienia* w rozdziale I w tekście został oznaczony jako drugi (s. 81).

Konstrukcja wstępu, jak i zakończenia jest poprawna i zawiera wszystkie elementy niezbędne w tych częściach rozprawy doktorskiej. We wstępie daje się jednak zauważyć pewien brak konsekwencji związany z używaniem czasu. Raz Autor używa czasu przyszłego, pisząc: *wykorzystane zostaną źródła ...*(s. 18), *zostanie wykazana spuścizna...* (s. 19), *ukazuje formację intelektualną...*(s. 21). W innych miejscach wstępu Autor używa czasu przeszłego: *w obszarze polskiej literatury zostały wykorzystane publikacje...* (s. 18), *opracowania z zakresu formacji kapłańskiej zostały poddane....* (s. 19). Brak pewnej konsekwencji znajdziemy na s. 13, gdzie najpierw Autor używa wyrazu roku przed 1990, aby poniżej użyć tylko skrótu r. po 2013. Wybaczając powyższe braki, nie można jednak przejść do porządku dziennego nad faktem, że brakuje, z wyjątkiem rozdziału III, podsumowań rozdziałów.

Jednym z wyróżników pracy naukowej jest stosowana w niej metoda. Metoda naukowa to całokształt sposobów badawczego docierania do prawdy i rozwiązywania określonego problemu. Autor, wyjaśniając we wstępie kwestię zastosowanej przez siebie metody, podkreśla, że posłuży się metodą krytyki i interpretacji źródeł, metodą analizy tekstów, metodą porównawczą, metodą syntezy i metodą historyczno-krytyczną (s. 19). Wyjaśniając dalej kwestie metodologiczne podkreśla, że *z racji na pastoralny charakter niniejszego studium, w sensie szerokim w rozprawie zostanie zastosowana metoda teologiczna. Polega ona na badaniu i ukazywaniu treści Objawienia Bożego zaczerpniętego z Pisma Świętego i Tradycji Kościoła. W sensie ścisłym w pracy zostanie zastosowana metoda porównawcza, która opiera się na zestawieniu ze sobą nauczania Magisterium Kościoła z aktualnym nauczaniem*

Franciszka na temat formacji kapłańskiej, w celu znalezienia wspólnych lub różniących się właściwości (s. 19). Recenzent docenia zarówno szeroki opis stosowanej metody badawczej, a ściśle rzecz biorąc, zespołu metod, jak później ich właściwe wykorzystanie.

Język rozprawy jest jasny i zrozumiały, dzięki czemu pracę czyta się z zainteresowaniem. Zauważyć można jednak skrót myślowe, które nie powinny mieć miejsca w pracy naukowej. Przykładowo Autor, definiując we wstępie główny problem badawczy, zapowiada, że *w jego ukazaniu pomocne jest znalezienie odpowiedzi na szereg pytań szczegółowych...*(s. 17). Problem badawczy ma być rozwiązany przez Autora, a nie tylko ukazany. Wskazując w zakończeniu na dalsze perspektywy badawcze, Autor pisze, że *w ramach teologii pastoralnej można przeanalizować...* (s. 262). Ściślej rzecz biorąc, trzeba byłoby napisać, że teolodzy pastorałści w ramach prowadzonych przez siebie badań powinni przeanalizować takie czy inne zagadnienia.

Przypisy w pracy wykonane zostały poprawnie, w systemie przecinkowym, który jest konsekwentnie stosowany w całej dysertacji. Autor, tworząc przypisy, nie uniknął jednak drobnych usterek. Przykładowo w przypisach 3, 4, 18, 35, 38, 62 zauważa się brak spacji między ich numerem a pierwszą literą imienia cytowanego autora; w przypisie 35 brak początkowego „;”; w przypisie 62 nie podano roku wydania EK; w przypisach 392 zauważa się brak spacji po s.; w przypisie 192 jest *Papieża* zamiast *papieża*; w przypisie 60 jest *Wieli* zamiast *Wielki*; w przypisach 40, 340, 408, 410, element tytułu „Kościele” powinien być pisany wielką literą; w przypisie 630 brakuje końcowej strony cytowanej homilii; brakuje s. przed numerem strony w przypisie 1350. W tekście głównym znalazły się numery przypisów: 1084 i 1085 (s. 183).

Warto podkreślić, że ks. Kozłowski zgromadził obszerną bazę źródłową, przeprowadzając solidną kwerendę naukową. Wszystkie źródła zostały umieszczone w podzielonej na cztery grupy 62. stronicowej bibliografii. W pierwszej grupie Autor umieścił dokumenty *nauczania Kościoła Powszechnego* (obejmujące dokumenty II Soboru Watykańskiego, nauczanie Franciszka, dokumenty Stolicy Apostolskiej, inne dokumenty) oraz *dokumenty Kościoła w Polsce*. W drugiej grupie źródeł znalazła się *literatura*. Sięgnięcie do tak licznych wypowiedzi Franciszka wymienionych na 31 stronach z powodzeniem pozwoliło ks. Kozłowskiemu na rozwiązanie problemu badawczego. Według opinii Recenzenta zabrakło jednak listu Franciszka *Desiderio desideravi* o formacji liturgicznej ludu Bożego z 2022 roku. W nim znajdują się wezwanie do stałej formacji szafarzy oraz troski o *ars celebrandi* (38, 54-60).

Recenzent gorąco zachęca Autora do wydania w formie książkowej swojej dysertacji. Ukazanie nauczania Franciszka odnośnie do formacji kapłańskiej pozwoli na całościowe zapoznanie się z jego wizją życia i posługi kapłanów, których część, znając tylko wyrywkowo pewne myśli papieża, kontestuje jego nauczanie. Przed przygotowaniem dysertacji do druku należy dokonać korekty wykazanych braków.

4. Kwestie do dyskusji

Kwestia formacji stałej prezbiterów jest jednym z najważniejszych wyzwań, przed którym stoi Kościół zarówno w wymiarze powszechnym, jak i partykularnym. Jest ona ciągle poruszana w różnych dokumentach Magisterium, uwzględniających pojawiające się nowe uwarunkowania i wyzwania. Recenzent prosi Doktoranta, aby biorąc pod uwagę cztery przesłanki: dotychczasowe nauczanie Magisterium dotyczące tej formacji, aktualne nauczanie Franciszka, kondycję polskiego duchowieństwa i uwarunkowania pracy duszpasterskiej w naszym kraju, odpowiedział na następujące pytania:

- a) które z dotychczasowych wskazań Magisterium Kościoła dotyczące formacji stałej prezbiterów nie zostały w dostatecznym stopniu zrealizowane w Polsce?
- b) na które z opisanych w dysertacji elementów formacji stałej artykułowanych przez Franciszka powinien zwrócić szczególną uwagę Kościół w Polsce?

5. Wniosek końcowy

Recenzowana praca doktorska ks. Tomasza Kozłowskiego *Formacja kapłańska w świetle nauczania papieża Franciszka. Studium teologiczno-pastoralne* stanowi niezwykle interesujące studium. Po jej lekturze można powiedzieć, że Autorowi udało się w sposób całościowy, korzystając z bogatego nauczania Franciszka, przedstawić jego wizję stałej formacji prezbiterów, której realizacja dobrze będzie odpowiadać na pojawiające się znaki czasu.

Autor recenzowanej pracy wykazał się umiejętnością pracy naukowej w zakresie stawiania problemów badawczych, krytycznej analizy źródeł w celu ich rozwiązania, wyciągania uprawnionych wniosków z przedstawionych uprzednio przesłanek, a także zdolnością syntezy i jasnością wywodu naukowego. Pomimo wskazanych pewnych mankamentów uważam, że recenzowana rozprawa dobrze spełnia normy stawiane w odpowiednich przepisach państwowych i kościelnych pracach doktorskich i dlatego

wnioskuje do Rady Instytutu Nauk Teologicznych KULJPII o dopuszczenie ks. Tomasza Kozłowskiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Warszawa, dnia 31 sierpnia 2023 r.

ks. T. Wielebny